

O'ZBEK TILIDA TIL VA TAFAKKUR MUNOSABATINING KOGNITIV- LINGVISTIK XUSUSIYATLARI

Ismoilxonova Madinaxon

Xalqaro innovatsion universiteti
Lingvistika (o'zbek tili) magistranti

Annotatsiya

Mazkur maqolada o'zbek tilida til va tafakkur munosabatining kognitiv-lingvistik xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy e'tibori til birliklarining inson tomonidan borliqni idrok etish, kategoriyalash, konseptuallashtirish va baholash jarayonlaridagi funksiyasiga qaratiladi. Kognitiv lingvistika nuqtayi nazaridan til tafakkurning oddiy tashqi ifoda vositasi emas, balki inson tajribasi, bilimlari, konseptual tizimi va milliy-madaniy dunyoqarashini shakllantiruvchi hamda namoyon qiluvchi mexanizm sifatida talqin etiladi. O'zbek tilidagi konseptlar, metaforik birliklar, frazeologizmlar, ko'p ma'noli leksemalar va nominativ birliklar asosida til va tafakkur o'rtasidagi munosabatning ayrim modellari yoritiladi. Shuningdek, o'zbek tilida milliy tafakkurning til manzarasida aks etishi, konseptual metaforalarning abstrakt tushunchalarni anglashdagi roli hamda til birliklarining kognitiv-semantik imkoniyatlari ochib beriladi. Tadqiqot natijasida o'zbek tilida til va tafakkur munosabati insonning borliqni bilishi, uni konseptuallashtirishi va kommunikativ faoliyatda qayta ifodalashi bilan uzviy bog'liq ekani asoslanadi.

Kalit so'zlar: til va tafakkur, kognitiv lingvistika, kognitsiya, konsept, kategoriyalash, konseptuallashtirish, til manzarasi, milliy tafakkur, metafora, kognitiv-semantik tahlil.

Аннотация

В статье анализируются когнитивно-лингвистические особенности взаимосвязи языка и мышления в узбекском языке. Основное внимание уделяется роли языковых единиц в процессах восприятия действительности, категоризации, концептуализации и оценки человеком окружающего мира. С позиций когнитивной лингвистики язык рассматривается не только как средство выражения мыслей, но и как механизм формирования и репрезентации человеческого опыта, знаний, концептуальной системы и национально-культурного мировоззрения. На материале концептов, метафорических выражений, фразеологических единиц, полисемантических лексем и номинативных средств узбекского языка раскрываются основные формы взаимосвязи языка и мышления. Особое внимание уделяется отражению

национального мышления в языковой картине мира, роли концептуальной метафоры в осмыслении абстрактных понятий и когнитивно-семантическому потенциалу языковых единиц. В результате обосновывается положение о том, что взаимосвязь языка и мышления в узбекском языке непосредственно связана с процессами познания, концептуализации и коммуникативной репрезентации действительности.

Ключевые слова: язык и мышление, когнитивная лингвистика, когниция, концепт, категоризация, концептуализация, языковая картина мира, национальное мышление, метафора, когнитивно-семантический анализ.

Abstract

This article analyzes the cognitive-linguistic features of the relationship between language and thought in the Uzbek language. Particular attention is paid to the role of linguistic units in human processes of perceiving, categorizing, conceptualizing, and evaluating reality. From the perspective of cognitive linguistics, language is considered not merely as a means of expressing thoughts, but as a mechanism through which human experience, knowledge, conceptual systems, and national-cultural worldview are formed and represented. The study examines the relationship between language and thought through concepts, metaphorical expressions, phraseological units, polysemous lexical items, and nominative structures in Uzbek. Special attention is given to the representation of national cognition in the linguistic worldview, the role of conceptual metaphors in understanding abstract phenomena, and the cognitive-semantic potential of linguistic units. The study argues that the relationship between language and thought in Uzbek is closely connected with human cognition, conceptualization of reality, and its communicative representation.

Keywords: language and thought, cognitive linguistics, cognition, concept, categorization, conceptualization, linguistic worldview, national cognition, metaphor, cognitive-semantic analysis.

KIRISH

Til va tafakkur munosabati tilshunoslik, falsafa, psixologiya va kognitiv fanlar kesishmasida shakllangan eng murakkab nazariy muammolardan biridir. Inson borliqni sezgi, idrok, tasavvur, xotira, tafakkur va tajriba orqali anglaydi hamda mazkur jarayonlarning natijasini til birliklari yordamida ifodalaydi. Shu sababli tilni faqat kommunikatsiya vositasi sifatida o'rganish insonning bilim hosil qilish va uni ifodalash mexanizmlarini to'liq ochib berishga imkon bermaydi.

Zamonaviy tilshunoslikda antropotsentrik paradigma rivojlanishi natijasida til hodisalarini inson omili, uning bilish faoliyati, tajribasi, dunyo haqidagi tasavvurlari va madaniy qadriyatlari bilan bog'liq holda tadqiq etishga alohida e'tibor

qaratilmoqda. O'zbek tilshunosligida ham kognitiv lingvistika, konseptologiya, lingvokulturologiya va antropotsentrik yondashuvlarning rivojlanishi til va tafakkur munosabatlarini yangicha metodologik asosda o'rganish imkonini bermoqda. 2026-yilda e'lon qilingan tadqiqotlarda ham o'zbek tilida kognitiv lingvistika va konseptologiya, milliy tafakkur, til va tafakkur munosabati hamda antropotsentrik paradigma masalalariga e'tibor kuchaygani kuzatiladi.

Kognitiv yondashuvning muhim jihati shundaki, unda til birliklarining ma'nosi faqat lug'aviy izoh bilan chegaralanmaydi. So'z, ibora yoki grammatik qurilma ortida insonning muayyan bilimlari, tajribasi, obrazli tasavvurlari va konseptual tizimi mavjud bo'lishi mumkin. Masalan, o'zbek tilidagi "ko'ngli tog'dek ko'tarildi", "yuragi keng", "boshi osmonga yetdi", "vaqt oltin" kabi ifodalar nafaqat muayyan holatni bildiradi, balki insonning mavhum tushunchalarni konkret obrazlar orqali anglash mexanizmini ham namoyon qiladi.

Mazkur jihat kognitiv lingvistikaning asosiy tamoyillaridan biri – tilni insonning bilish faoliyati bilan uzviy aloqada o'rganish zaruratini ko'rsatadi.

Tadqiqotning asosiy maqsadi o'zbek tilidagi til birliklari orqali inson tafakkurining konseptual, semantik va milliy-madaniy xususiyatlarini aniqlash hamda til va tafakkur o'rtasidagi kognitiv munosabatlarni ilmiy jihatdan tavsiflashdan iborat.

Mazkur maqsadni amalga oshirish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: til va tafakkur munosabatining lingvistik va kognitiv asoslarini aniqlash; kognitiv lingvistikaning til va tafakkurni o'rganishdagi imkoniyatlarini tavsiflash; o'zbek tilidagi konseptual birliklarning tafakkur jarayonlari bilan aloqasini ochib berish; metafora va frazeologik birliklarning kognitiv xususiyatlarini tahlil qilish; o'zbek tilida milliy tafakkurning lingvistik ifodalanish shakllarini aniqlash; til birliklarining kategoriyalash va konseptuallashtirish jarayonidagi o'rnini belgilash.

O'zbek tilida til va tafakkur munosabatining kognitiv-semantik, konseptual, metaforik va lingvokulturologik xususiyatlari.

Til va tafakkur munosabati uzoq vaqt davomida falsafiy va lingvistik tadqiqotlarning markaziy masalalaridan biri bo'lib kelgan. An'anaviy yondashuvlarda til ko'pincha tafakkurning tashqi ifodasi sifatida talqin qilingan bo'lsa, zamonaviy kognitiv lingvistika tilni insonning bilim hosil qilish, saqlash va uzatish jarayonlari bilan chambarchas bog'liq tizim sifatida ko'radi.

Kognitiv lingvistikaning shakllanishida J. Lakoff, M. Johnson, R. Langacker, G. Fauconnier, M. Turner kabi tadqiqotchilarning qarashlari muhim o'rin tutadi. Xususan, Lakoff va Johnson konseptual metaforani inson tafakkurining muhim mexanizmlaridan biri sifatida talqin qilib, mavhum tushunchalarning ko'pincha konkret tajriba asosida anglanishini ko'rsatgan.

O'zbek tilshunosligida Sh. Safarovning kognitiv lingvistika bo'yicha tadqiqotlari, A. Nurmonov, Sh. Rahmatullayev, A. Hojiyev va boshqa olimlarning til, ma'no, semantika hamda til va tafakkur munosabatiga oid qarashlari mazkur yo'nalishning nazariy asoslarini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

So'nggi yillardagi tadqiqotlarda masala yanada torroq va chuqurroq yo'nalishlarda o'rganilmoqda. Jumladan, o'zbek tilidagi metafora va metonimiyaning milliy tafakkur bilan aloqasi tadqiq etilib, kognitiv metafora dunyoni konseptuallashtirish vositasi sifatida talqin qilinmoqda

Shuningdek, o'zbek tilida kognitiv lingvistika va konseptologiya masalalariga bag'ishlangan yangi tadqiqotlarda konsept, milliy tafakkur, frazeologiya va badiiy matn o'rtasidagi munosabatlar ham tahlil qilinmoqda. Bu tadqiqotlar mazkur maqolaning ilmiy yo'nalishi bilan uyg'un bo'lsa-da, til va tafakkur munosabatini o'zbek tilidagi konseptuallashtirish, kategoriyalash, metaforik tafakkur va milliy til manzarasi birliklarini yagona kognitiv model asosida ko'rib chiqish masalasi alohida tadqiqot yo'nalishini tashkil etadi.

Tadqiqotda antropotsentrik, kognitiv-semantik, konseptual va lingvokulturologik yondashuvlardan foydalanildi.

Kognitiv-semantik tahlil orqali so'z va iboralarning lug'aviy ma'nosi bilan bir qatorda ularning inson tajribasi va bilim tizimi bilan bog'liq mazmuniy jihatlari o'rganildi.

Konseptual tahlil yordamida til birliklari orqali ifodalanadigan konseptlarning mazmuniy tarkibi aniqlanadi. Bunda konsept faqat "tushuncha" sifatida emas, balki inson ongida shakllangan bilim, obraz, baho, assotsiatsiya va madaniy tajriba majmuasi sifatida qaraladi.

Lingvokulturologik tahlil orqali o'zbek tilidagi birliklarda milliy-madaniy tajribaning ifodalanish xususiyatlari o'rganildi.

Metaforik tahlil mavhum tushunchalarning konkret obrazlar orqali konseptuallashtirilish mexanizmlarini aniqlashga xizmat qildi.

XULOSA

O'zbek tilida til va tafakkur munosabati murakkab kognitiv-lingvistik tizim sifatida namoyon bo'ladi. Til insonning borliq haqidagi bilimlarini nomlash va ifodalash vositasi bo'lish bilan birga, ularni kategoriyalash, konseptuallashtirish va kommunikativ faoliyatda qayta tashkil etishga xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalari quyidagi ilmiy xulosalarni shakllantirish imkonini berdi.

Birinchidan, til va tafakkur o'zaro uzviy bog'liq bo'lib, ularning munosabati insonning bilish faoliyati orqali yuzaga chiqadi.

Ikkinchidan, o'zbek tilidagi konseptlar milliy tajriba, madaniy qadriyatlar, ijtimoiy munosabatlar va tarixiy xotiraning lingvistik ifodasini o'zida mujassamlashtiradi.

Uchinchidan, kategoriyalash va konseptuallashtirish jarayonlari til birliklarining semantik tuzilishini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi.

To'rtinchidan, metafora va frazeologik birliklar insonning konkret tajribasi asosida mavhum tushunchalarni anglash mexanizmini namoyon etadi.

Beshinchidan, o'zbek tilining til manzarasi milliy tafakkurning ayrim o'ziga xos jihatlarini aks ettiradi, biroq bu munosabatni o'zgarmas yoki bir yo'nalishli hodisa sifatida emas, balki tarixiy, ijtimoiy va kommunikativ omillar ta'sirida rivojlanadigan dinamik tizim sifatida baholash lozim.

Shunday qilib, o'zbek tilini kognitiv-lingvistik nuqtayi nazardan tadqiq etish til birliklarining ichki semantik tuzilishini chuqurroq ochish, milliy-madaniy konseptlarni aniqlash hamda insonning borliqni anglash va ifodalash mexanizmlarini ilmiy jihatdan tushuntirish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Bazarov O.O. O'zbek tilshunosligida antropotsentrik paradigma: nazariy asoslar va rivojlanish yo'nalishlari // Qo'qon DPI. Ilmiy xabarlar jurnali. – 2026. – 8(04). – B. 69–78.
2. Muradkasimova K., Yuldasheva D. Strukturalistik va kognitiv an'analarda til va tafakkur o'zaro munosabati // Ijtimoiy-gumanitar sohada ilmiy-innovatsion tadqiqotlar. – 2026.
3. Abduraxmonova A. Konseptual metafora nazariyasi: kognitiv va diskursiv yondashuv // Acta NUUz. – 2026.
4. Yusufova M. Til va tafakkur o'rtasidagi munosabatlar. Tilshunoslikda kognitizm // Journal of Science-Innovative Research in Uzbekistan. – 2024. – Vol. 2, No. 6. – B. 375–379.